

Adil Hikmet Bey

ASYA'DA BEŞ TÜRK

Arap alfabesinden aktaran,
notlu ve tenkitli şekilde şerh eden

Dr. Yusuf Gedikli

ÖTÜKEN

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ / 13

ADİL HİKMET BEY VE ARKADAŞLARI

- Adil Hikmet Beyin hayatı / 15
Adil Hikmet Beyin hayatı hakkında kısa bilgiler / 16
Eseri / 18
Arkadaşları / 19
Beş Türk'ün Türkistan'daki hayatı / 20
1916 Türkistan isyanı / 20
Kırgızların Yedisu isyanı / 21
Değerlendirme / 22
İttihat ve Terakki'nin puropaganda faaliyetleri / 24
Orta Asya ve Kafkasya'ya daha önce gönderilenler / 25
Beş Türk'ün Orta Asya'daki hayatı / 25
Gidiş amaçları / 30

ASYA'DA BEŞ TÜRK TEFRİKASI

- Hatıralardan nasıl haberimiz oldu? / 33
Hatıraların umumi özellikleri / 34
Eserin imlası ve dili / 36
Eserin imlası ve bizim imlamız / 36
Eserin dili / 39
Eserin üslubu ve sonuç / 41

YOLA ÇIKIŞ

Eseri takdim / 43

HİNDİSTAN'DA

- Bombay'da / 58
Casuslarla mücadele / 62
Polis müdir-i umumisinin karşısında / 67
Maksada doğru / 69

İngiliz komiserine bir oyun / 72
Tırablus muharebelerinde bulunmuş bir hafiye / 75
Yaya seyahat / 79
Şiilerin elinde / 85
Deruş mevki'-i müstahkeminde (müstahkem mevkisinde) / 92
Çatral dahiliye nazırının (içişleri bakanının) sarayında / 94
Ağa Han İngiliz hafiyesi / 97
Hudut kumandanı bir onbaşı / 103
Boğaz boğaza bir mücadele / 105
Kırgızların arasında / 107
Bombay hacısı ne demektir? / 109
Karlı dağlarda / 112
Köpek sesi bülbül sesinden tatlıdır / 115
Çiçeklibel'de kasırğa / 117

DOĞU TÜRKİSTAN'DA

Çin Türkistanı'nda / 121
Şüphe içinde / 125
Kaşgar'ın sokaklarında / 128
Bir ahbap / 131
Türkiyeli bir mektep müdürü / 134
Memleketten alınan haberler / 138
Casusların itirafları / 139

DOĞU TÜRKİSTAN'DAN AYRILIŞ VE RUSLARA ESİR DÜŞME

Başka yerlere gitmek arzusu / 143
Rüya mı, yoksa hakikat mi? / 145
Rusların elinde esir / 147
Endican'da / 154
Bir tabur askerinin ortasında beş Türk / 155
Milliyet kuvvet ve muhabbeti / 161
Hapishanede geçen günler / 169
Havasızlıktan ölen ve süngülenen esirler / 173
Emrullah Beyi de süngülemek istediler / 174
Polyaklara attığımız dayak / 177
Türk yapar mı, yapamaz mı? / 178

Parasızlık ve açlık / 180
Zengin bir Gürcü / 183
Kapal'dan Sarhan'a / 185
Çingeneliğin faydası / 187
Aleksandır Efendinin muavenetleri / 188
Yalandan musevi oluverince... / 191
İçinizde muska yazan var mı? / 193
Kurban bayramında hazin bir ziyafet / 195
Memleketten ve sevgililerden ilk mektup / 196
Marangozluğa başladık / 198
Hamiyetli Aleksandır Efendiye veda / 203

KAÇIŞ VE

KIRGIZLARIN BAŞINA GEÇİŞ

Yeni bir arkadaş daha / 205
Karanlıkta arkadaşlarımı beklerken / 206
Elim (sıkıcı) ve tehlikeli bir intizardan (bekleyişten) sonra / 208
Nihayet hürriyete kavuştuk / 211
Kırgızlar arasında ihtilaf / 214
Bir Kırgız kadını doğururken / 216
Canbek çadırında misafir / 217
Rus süvarileri bizi arıyor / 222
Dağlarda arslan deviren kahraman / 223
Çin Türkistanı'nda gördüğümüz hürmet / 224
İstanbul'da tahsil eden Mesut Bey / 227
Abdullah Bubi'nin evinde ictima (toplantı) / 228
Nihayet silaha sarıldık ve fiiliyata geçtik / 232
Rusları her tarafta mağlup ediyorduk / 234
Koca Türkistan ayaklanmıştı / 236
Cephanesizlik ve parasızlık / 239
Kuropatkin'in beyannameleri / 241
Faik (üstün) Rus kuvvetleri karşısında / 246
Kırgızların atlı hücumu / 247
Ruslarla mütareke / 249

TAKLAMOKAN'DAN HOTEN'E

- Rusların el altından faaliyeti / 252
Çinliler bizi yakalamak istiyorlar / 253
Tahtelsifir (sıfırın altında) 40 derece soğukta / 255
Zavallı Rüstem'in ölümü / 257
Yıldız yaylasında ısınma çareleri / 258
Tezek bazan altundan kıymettardır / 259
Çin karakollarının hilesi / 260
Çinli sinsidir! / 261
Türk'ün Çinliye oynadığı oyun / 262
Arap 420 kadın alıp boşamıştı / 265
Mert bir İngiliz konsolosu / 267
Ruslarla Çinliler anlaşılıyorlar / 269
Nişancılığımızı da hükümete haber veriyorlardı / 270
Köyde sıkılıyorduk / 271
Yeni kaymakam / 272
"Aşyalı milletler zalim değildir." / 273
Çinli kaymakam atlamıştı / 274
Bir ziyafet tuzağı / 275
Kuçar'dan firar / 282
Taklamokan çölünde / 284
Sıdk (yürek temizliği) ile kaçuyorduk / 285
"Ölürseniz Allah rahmet eylesin!" / 286
Kamışlar arasında / 288
Çölün ortasında yalnız bir kadın / 288
Bir çobanın kulübesinde / 290
Kurtlarla mücadele / 291
İhtiyar bir kadınla mülatafa (latifeleşme) / 293
Tereddütler içinde / 294
Yürümekle bitmek bilmeyen çöl / 296
Nihayet bir köy göründü / 297
Çölü mağlup etmek üzere idik / 299
Hoten nehri kenarında / 303
Buzlar çatırıyor! / 304
Tevekkül köyünde / 305
Bir kartdövizitin mühim bir rolü / 306
İslamabad'da / 308
Yine kum denizine düştük / 309
Aynı akıbete uğrayan iki bedbaht / 310
Yaşamak azmimizin zaferi / 311

Vebalı şehre girecek miydik? / 312
“Siz iyi insanlar olsaydınız?” / 313
Altun Mezar medresesinde / 314
Hoten uleması ne cahil kişilerdir! / 316
Beş yüz kadın alan rekorcular / 317
Havva Hatunun kıymetli yardımı / 320
Beş Türk’e bakmak şerefi / 321
“Size fazla para veremem, çünkü...” / 322
Nasıl hicret edebilirlerdi? / 329
Muhaceret meselesi mühimdir / 330
Pehlivan Ahmet tauna mı yakalandı? / 331
“İhtilal çıkaralım, hükümet kuralım!” / 332
Firardan vazgeçiyoruz / 339

ÇİN’E DOĞRU

Fahişe dolu bir han / 341
Ahali cahil, hocalar müfsid (ara karıştırıcı) / 342
Ulemayı küplere bindiren bir eser / 344
Bir Türk kadınının şikâyetleri / 345
Bir Afganlının garip itirafları / 346
Kırgızlarda aile muhabbeti / 347
Boğaz boğaza bir döğüş / 348
Beş on kuruşa satılan fetvalar / 352
“Müselles-i şer’i” / 353
Kuçar’a avdet (dönüş) / 354
420 kadın boşayan Şamlı / 354
Mevki kumandaniyla bir münakaşa / 355
Kuçar’dan hareket / 357
“Silah şeytan işidir!” / 358
Yeni bir ahab / 359
Niyaz Efendi bir kuvvetti / 367
“İcap ederse dağları kana boyarız!” / 368
İhtiyaçlarımızı temin ettik / 375
Kazaklarla münasebet tesis ettik / 376
“Altay Türkleri dünyayı ele alacaklar.” / 377
Canımız sıkılmağa başlamıştı / 378
Kaçmak imkânı yoktu / 379
Robenson (yalnızlık) hayatı / 379
Fırının tepesinde mazurka / 380
Kaymakamın teşekkürü / 382

Çin'in namütenahi (sayısız) ilahları vardır / 383
Hasta arkadaşımız iyileşmeye başladı / 383
İstida (dilekçe) değil, ultiımatom / 384
Şanghay'a gidiyoruz / 385
Ciğerlerimize hava yerine buz doluyordu / 387
Puthane nedir? / 387
Zalim bir bey / 390
Bir kahramanın şehadeti / 391
Bir Çinli hilesi / 393
İstanbulu bir hafız / 394
Türkçe hutbe / 395
Gobi'ye doğru / 396
Tunganların adetleri / 400
Sedd-i Çinin garp kapısında / 401
Hırsızlara ceza / 403
Gencu'da / 406
Taş Lencu'ya doğru / 407
İlk şimendüfer rayı / 427
Hankof'a doğru / 428
Üsera (esirler) karargâhında / 432
Alman memuruyla mülakatımız / 433
Yeni bir ümitle parlayan gözler / 434
Çek arabacı Çin toprağına! / 435

ŞANGHAY'DA

(Musevi bir vatandaş) / 446
(Şanghay Çinlileri) / 447
(Çin tiyatrosu) / 454
Japonlarla dostluk / 463
Bir Japon doktoru / 464
(Japonlarla temasa devam) / 475
(Asya ittiadı -birliğı- meselesi) / 478
(Sibirya'daki Türk esirlerine yardım) / 488
(Ahmet Kemal'i hapisten kurtarma) / 492
(Çinliler bizi tekrar hizmetlerine davet ediyorlar) / 492

ŞANGHAY'DAN HAMBURG'A

- (Nihayet...) / 515
Beş Türk'ten biri / 517
(Bahr-i Muhit-i Kebir'de -Büyük okyanusta-) / 520
(Hint okyanusunda) / 523
(Süveyş'ten Akdeniz'e) / 524
(Kale boğazından Hamburg'a) / 527
(Berlin'de) / 532
(Gırakoflagrın'da) / 534
(Esir karargâhında) / 540
(İtalya konsolosluğuna gidiş) / 542
(Tatsız bir hadise) / 551
(İtalya'ya doğru) / 558
(Milano'da) / 560
(Birindizi'de) / 564
(Çanakkale boğazında) / 572
Son gülen iyi güler! / 574
İstanbul limanında İngilizlerin muayenesi / 575
İngilizlerin sordukları sualler / 575
Beynelmilel bir işaret / 576

İLAVELER

1. Adil Hikmet Bey (1887 - 1933) / 580
2. Selim Sami Bey (1877? - 1927) / 585
3. Emrullah Barkan (1877 - 1952) / 601
4. İbrahim Hakler (1887 / 88? - 1945) / 606
5. Adil Hikmet Beyin Asya'da Beş Türk eserindeki olayların kuronolojisi / 608

TEFRİKADAKİ RESİMLER / 613

DİZİN / 617

ÖNSÖZ

1997 yılında Ötüken Neşriyat tarafından bir arada yayımlanan Ahmet Kemal İlkul'un *Çin Türkistan Hatıraları - Şanghay Hatıraları* isimli eserlerinden sonra, şimdi de Adil Hikmet Beyin *Asya'da Beş Türk* isimli eserini Türk okuyucusuna sunmayı gerekli gördük.

Dikkati çekeceği gibi bu konuya ilgi duymamız, halen Doğu Türkistan denilen büyük Türk-İslam yurdunun esaret altında bulunmasından dolayıdır. Biz daha önce Sovyet esareti altında bulunan Türk ve müslümanlar için hiç bir şey yapmadığımızı ve Sovyetlerin yıkılmasına hazırlıksız yakalandığımızı göz önünde bulundurarak, hiç olmazsa Çin esaretinde bulunan Türkler için aynı hatayı tekrar etmememiz lazım geldiğine inanıyoruz. İşte sırf bu yüzden dolayıdır ki, son zamanlarda çalışmalarımızı bu sahada yoğunlaştırmış bulunmaktayız.

Okuyucuya takdim etmekle sevinç duyduğumuz bu eser, Adil Hikmet Bey isimli bir Türk subayının dört arkadaşıyla beraber Doğu ve Batı Türkistan'daki faaliyetlerini anlatmaktadır.

Doğu Türkistan'da 1996 baharında başlayan mücadeleye gittikçe yoğunlaşmaktadır. Doğu Türkistanlılar, 1997 Ramazanının Kadir gecesi (4 Şubat 1997) arifesinden sonra artan bir mücadeleye girişmiş durumdadırlar. Kamuoyunun yakından bildiği gibi Kulca şehrinde bir camide Kur'an okuyan üç kadının, Çin polisi tarafından şehit edilmesi üzerine halk, "Allah ve hürriyet" diye bağırarak Çinlilere saldırmıştır. Çıkan çatışmada bir çok Çinli ölmüş ve yüzlerce Türkistanlı şehit olmuştur.

Biz eminiz ki burada yaşayan 35 milyon Türk mcahedesini Őiddetlendirerek sürdürecek, eninde sonunda istiklalini elde edecektir. “35 milyon Türk, 1.2 milyar nüfuslu bir ülkeyle nasıl baş edebilir?” Şeklinde düşünmek yanlıştır. Çünkü dünyada her zaman mucizeler var olagelmiştir. Őu bir hakikattir ki tarihin akışı geciktirilebilir, fakat hiç bir surette durdurulamaz. Yukarıda bahsettiğimiz eserin önsözünde söylediğimiz gibi, 1919-1922 arasındaki Türk kurtuluş savaşı ve 1995-1996’daki een istiklal mücadelesi bu mucizelerden sadece iki tanesidir. Doğu Türkistan Türkleri böyle bir mucizeyi her zaman gerçekleştirebilecek güçtedir.

Biz buna inanıyoruz. Ayrıca inandıktan ve çalıştıktan sonra başarılamayacak hiç bir için olmadığına da inanıyoruz.

Dr. Yusuf Gedikli

İstanbul, 6 Eylül 1997

ADİL HİKMET BEY VE ARKADAŞLARI

1. Adil Hikmet Beyin hayatı

Kitabımızın ilk baskısında Adil Hikmet Bey hakkında her hangi bir bilgi edinememiş, dolayısıyla hakkında kayda değer bir bilgi verememiştik. Çeşitli eserlerden elde ettiğimiz bilgi kırıntılarını toplayınca ancak şu kadarını söyleyebilmiştik:

“Adil Hikmet Derne (Libya)’de görevli bir Türk memurunun oğludur. Arkadaşı Selim Sami’yle birlikte harbiyede resim hocası olan İsmail Hakkı Beyin Türkistan hakkında verdiği bilgilerden ve anlattığı hakikatlerden fazlasıyla etkilenmiştir (Selim Sami de hatıralarında aynı şeyi söyler). Harbiyeyi bitirdikten sonra Trablusgarb’a tayin edilmiş, 1325 (14 Mart 1909 - 13 Mart 1910) senesinde orada hastalanmış ve tebdil-i hava için yurda dönmüştür. İstirahati bitince Trablusgarb’a gitmemiş, İzmir vilayetindeki askerî birlikte görev almış ve bu sırada harbiyeden sınıf arkadaşı olan Selim Sami ile görüşmüştür.

Adil Hikmet Garbi Trakya Cumhuriyetinin kuruluşunda Teşkilat-ı Mahsusa’da çalışmış, faaliyeti takdir edilmiştir. Dört yabancı dil bilir.”¹

¹ Bu malumatlar şu eserlerde:

1. Cemal Kutay, *Anavatanda Son Beş Osmanlı Türkü*, İstanbul 1962, Tarih Konuşuyor dizisi, 34, 108. s.
2. Philip H. Stoddard, *Teşkilat-ı Mahsusa*, çev. Tansel Demirel, Arba y., 1. b., İstanbul, Kasım 1993, 65, 146. s.

Adil Hikmet Bey hatıralarında kendisi hakkında pek bilgi vermez. Hatıralarında verdiği bilgi kırıntılarını şöyle özetleyebiliriz (Bunu belki de övünmemek için yapıyor. Zira o devrin Türk aydını ve subayı dini, devleti, vatani, milleti için gözünü kırpmadan canını verebilecek meziyetlerle donanmıştı).

“Adil Hikmet Bey, hatıralarının bir yerinde Kemahlı olduğunu söyler. Böylece esas memleketinin Erzincan olduğunu anlıyoruz. Yine verdiği bilgilere göre bildiği yabancı diller Fransızca, Arapça, İngilizce, İtalyanca ve biraz Rusçadır.

Yazarın verdiği başka bir malumat, göreve gitmeden önce henüz evlendiğidir. Vazife emrini aldığı anda 7-8 aylık evli idi. Telgraf emri 14 Haziran 1914'te gelmiş, göreve 38 gün sonra 22 Temmuz 1914'te çıkmıştır. Oğlu olursa adının Oğuz konulmasını istemişti. Yazar, Kazakistan'ın Sarhan şehrinde sürgünde iken Mehabet isimli bir kızının doğduğunu haber almıştır.”

Yazar hakkında bütün bildiklerimiz bunlardan ibaretti. Fakat eserin ilk baskısının çıkışından sonra Adil Hikmet Beyin ailesi bizi arayıp bulmuş ve yazar hakkında geniş bilgi vermiştir. Verilen bilgileri burada özetleyeceğiz. Daha geniş malumatı kitabımızın sonundaki ilaveler bölümünde vereceğiz.

1.1. Adil Hikmet Beyin hayatı hakkında kısa bilgiler

Adil Hikmet Bey 1887'de Derne'de doğmuştur. Babası bahriye subayı Kemahlı Ali Rıza Bey, annesi Pirizrenli Hüseyin Paşanın kızı Meryem Hanımdır.

Ali Rıza Bey 2. Abdülhamid tarafından Derne'ye liman reisi olarak sürgün edilmişti. Aile orada Nazırzadeler olarak tanınmış olup Adil Hikmet Bey ailenin 13. çocuğudur.

Adil Hikmet Bey 26 Ekim 1933'te cumhuriyetin 10. yıldönümüne iki gün kala, 46 yaşındayken kalp hastalığından vefat

3. Eşref Kuşçubaşı, *Hayber'de Türk Cengi*, haz. Philip H. Stoddard - H. Basri Danışman, Arba y., 1. b., İstanbul, 1997, 228. s.

etmiş, Edirnekapı şehitliğine gömülmüştür. Mezarı 1950'li yıllardaki yol ve imar çalışmaları esnasında kaybolmuştur. Ailesi soyadı kanunundan sonra Tüzemen soyadını almıştır. Öldüğünde binbaşı rütbesinde idi.

Adil Hikmet Bey, Tırablusgarp'taki İtalyan okulunda okumuştur. Tırablusgarp'ta öğrendiği Arapçanın yanı sıra İstanbul'da bitirdiği harbiyede Fransızca, Rusça, daha sonra İngilizce öğrenmiştir.

Harbiyeye 14 Aralık 1903'te girmiş, 20 Eylül 1907'de teğmen olarak mezun olmuş, 27 Nisan 1911'de üsteğmen, 1 Eylül 1917'de yüzbaşı, 30 Ağustos 1927'de binbaşı olmuştur.

Adil Bey harbiyeden çıktıktan sonra doğduğu bölge olan Libya'nın Tırablusgarp şehrine tayin olunmuş, oradan İzmir'e nakledilmiştir. 1914-1920 arasında Türkistan ve Çin'de bulunmuştur.

1921'de yurt dışından döndükten sonra askerî hizmetine devam etmiş, Ankara hükümetini desteklemiştir. İşgal yıllarında Belgrad ormanlarındaki Ayazma kömür madeninde müdür olarak görev yapmıştır. Esas görevi Anadolu'ya asker ve cephaneye sevk etmektir.

Milli Mücadeleden sonra bir ara Adana'ya tayin olunmuş, 7 ay kaldıktan sonra sağlığı elvermediği için tayinini tekrar İstanbul'a aldırıştır.

Adil Hikmet Bey aslen Mora Yenişehirinden gelen ve Bursa'ya yerleşen bir ailenin kızı olan Subhiye hanımla, 1913 yılının son günlerinde evlenmiştir. Subhiye hanım 1988'de, 97 yaşında vefat etmiştir (Subhiye Hanımın ağabeyisi sözlükçü Baha Toven'dir. 1881'de Mora Yenişehirinde doğmuş, 6 Ocak 1959'da ölmüştür. Birinci Cihan harbinde Yemen cephesinde savaşmış, binbaşılıktan emekli olmuştur. Beethoven'i çok sevdiği için Toven soyadını almış, ad ve soyadının Beethoven'i çağrıştırmasını istemiştir).

İlk çocukları olan Mehabet Güzide Tüzemen (Öztunalı), kendisi Türkistan'da iken 15 Eylül 1914'te doğmuş ve 1997'de Ankara'da ölmüştür. İkinci çocuğu 31 Aralık 1921'de doğan Mehib Oğuz'dur. 1923'te Nevin adlı bir kızı daha olmuştur.

2. Eseri

Adil Hikmet Beyin şu anda elimizde bulunan tek eseri Asya'da *Beş Türk* isimli tefrikasıdır. Bu tefrika *Cumhuriyet* gazetesinde 16 Haziran 1928'den 16 Teşrin-i Evvel (Ekim) 1928'e değin 113 gün süreyle tefrika edilmiştir. Bazı günler neşredilmemiştir. Tefrika Arap harfleriyle yayımlanmıştır.

Adil Hikmet Bey tefrikasında Kaşgar'ın meşhur hükümdarı Yakup Hanın biraderzadesi (yeğeni) olan başka bir Yakup Handan bahseder. Kaydettiğine göre bu Yakup Hanın eşi ve oğlu Abdülkadir, İstanbul'un Cerrahpaşa semtinde oturmaktadır. Abdülkadir Bey musikişinas olup Gülşen-i Musiki mektebini kurmuştur ve Adil Bey, Kaşgar hükümdarı Yakup Hanın (birinci Yakup Han) devrini, ikinci Yakup Hanın eşi ve oğlu Abdülkadir'in anlattıklarına istinaden yazıp yayımlamayı düşündüğünü bildirir. Ancak bunu yazamamıştır.

Zikredilen Yakup Han, Kaşgar devletini kuran Badevlet Yakup Hanın Osmanlı'ya gönderdiği elçidir. Kaşgar devletinin Osmanlı'ya bağlanması işlemlerini yürütmüştür. Abdülkadir bu Seyit Yakup Hanın oğlu olup meşhur bir kılâsik Türk müziği bestekâridir (Abdülkadir Töre, Kaşgar 1873 - İstanbul 1946).

Adil Hikmet Bey tefrika esnasında kendisinden Orta Asya Türkleri hakkında daha fazla malumat isteyen okuyuculara verdiği cevapta, bu hususu bir kaç makale halinde ileride neşredebileceğini söylemişse de, bunu da yazamamıştır.

1927'de *Yeni Türkistan* mecmuasında çıkan *Koca Türkistan* isimli bir yazısı ise kitabımızın sonundadır.

3. Arkadaşları

Adil Hikmet Beyle birlikte Türkistan'a gidenler şunlardır:

1. **Kuşçubaşı Selim Sami Bey** (1877?-1927), maruf ve meşhur, tarihi bir şahsiyettir. Ağabeyisi Kuşçubaşı Eşref Sencer (1873-1964) ile birlikte Edirne ve Batı Tırakya'nın geri alınıp Garbi Tırakya cumhuriyetinin ilan edilmesinde mühim hizmetleri olmuştur. Hayatı kitabımızın sonunda ek olarak verilmiştir.

2. **Hüseyin Emrullah (Barkan) Bey** (1877-1952), mülkiye mezunu olup kaymakamlıklarda bulunmuştur. Hayatı kitabın sonunda ek olarak verilmiştir.

3. **İbrahim (Haklıer) Bey**: Bursalıdır. Gürcü asıllıdır. Seçkin komitacı ve kaptan (çete reisi)'dir². Hayatı kitabımızın sonunda ilave olarak verilmiştir.

4. **Hüseyin Bey**: Aslen Kırımlıdır.³ Togan'a göre Silistrelidir.⁴ Tatar ve Mücahit lakaplarıyla tanınır. Tatar lakabı Kırım Türklerinden olduğu için verilmiştir. Mücahit lakabını Edirne'nin kurtuluşunda gösterdiği yararlıklarla kazanmıştır. Komitacıdır.⁵ Asya'ya giderken evli ve iki çocukluymuştu (Bu kitabın 521. sayfasını okuyunuz).

Adil Hikmet Bey hatıratında dört arkadaşından başka kimseden bahsetmemektedir. Cemal Kutay'ın ifadesine göre Kuşçubaşı Eşref Sencer onlarla birlikte Hindistan'a kadar gitmiş, Hindistan'dan geri dönmüştür.⁶ (Bu bilgi belgelenmedikçe doğru kabul edilmemelidir. Eşref Sencer Bey bir çok yerde yazıldığı

² Kutay, 34. s.

³ Cemal Kutay, "Anavatanda Son Beş Osmanlı Türkünün Destanı Kapanırken" (Makale), *Tarih Sohbetleri*, 9. cilt, İstanbul, Ağustos 1968, 87. s. Tabii ki bunu "Kırım Türklerindedir" şeklinde düşünmek lazımdır.

⁴ A. Zeki Velidi Togan, *Bugünkü Türkili Türkistan ve Yakın Tarihi*, Enderrun k.e., 2. b., İstanbul 1981, 341. s.

⁵ Kutay, *Anavatanda Son Beş Osmanlı Türkü*, 34. s.

⁶ Kutay, 37-39, 43. s. vd.

gibi Teşkilat-ı Mahsusanın başkanı değil Teşkilat-ı Mahsusa'nın Arabistan, Sina ve Kuzey Afrika bölümü sorumlusuydu).

4. Beş Türk'ün Türkistan'daki hayatı

Beş Türk'ün Türkistan'daki faaliyetlerine geçmeden önce Türkistan ve Yedisu isyanları hakkında kısa malumat vermek yararlı olacaktır.

4.1. 1916 Türkistan isyanı

Çarlık Rusyası, bugün 5 bağımsız İslam cumhuriyetinin yer aldığı Türkistan coğrafyasını iki umumi valiliğe ayırmıştı. Bugünkü Kazakistan topraklarını kaplayan Kuzey Türkistan'a Bozkır (Kazak Türkçesinde Dala) umumi valiliği; bugünkü Türkmenistan, Özbekistan, Tacikistan ve Kırgızistan ülkelerini kaplayan Güney Türkistan'a da Türkistan umumi valiliği deniliyordu.

1. Cihan harbi devam ederken 1916 Şubatında *Türkistanskiy Vedomosti* (Türkistan haberleri) gazetesinde Rus hükümetinin askerlik yapmayan tebaayı geri hizmetlerde çalıştırmak üzere askere alacağı haberi yayımlandı. Bu haber özellikle Güney Türkistanlı aydınları endişelendirdi. Fakat Bozkır genel valiliği topraklarında yaşayan Kuzey Türkistanlı (bugünkü Kazakistanlı) aydınlardan Alihan Bökeyhan ve Ahmet Baytursun "*Silah kullanmak ve savaş usullerini öğrenmek lazımdır*" gerekçesiyle askere gitmeyi savundular.

25 Haziran (8 Temmuz) 1916'da çarın askere alma emri yayımlandı. Ruslar Türkistan umumi valiliğinden 250 bin, Bozkır umumi valiliğinden 234 bin Türkistanlıyı askere almayı planlamışlardı.

Ruslarla eşit haklara sahip olmayan Türklerin askere alınma hususunda Ruslarla eşit muameleye tabi tutulması, halkta haklı bir tepki doğurdu. Üstüne üstlük Rusların savaştığı devletlerden biri halifenin devleti olan Devlet-i Aliye-yi Osmaniye idi.

Bir diğer sebep de çarlık, Türkistan'ı Rusya'ya katarken onları askere almama sözü vermişti.

Bütün bunlar bir araya gelince 16 Temmuz 1916'da Hocend şehrinde isyan başladı ve hızla yayıldı. 18 Temmuzda Urgut, 20 Temmuzda Dağbit (Semerkand), 22 Temmuzda Endican (Fergana), 24 Temmuzda Sirderya (Taşkent), 26 Temmuzda Cizzak (Semerkand), 2 Ağustosta Yedisu (Kırgızistan), 15-16 Ağustosta Atrek (Türkmenistan) ayaklanmaları çıktı. Genel valiler Kuropatkin ve Suhomlinov, katliam yaparak ayaklanmaları bastırdı.

Merkezî bir idareden yoksun olan ayaklanma, 8 Şubat 1917'ye kadar sürdü. Kuropatkin 16 Ağustos 1916'da cezalandırma birlikleri (karatel'naya otryadov)'ne isyancıların öldürülmesi, hayvanlarının ve arazilerinin müsadere edilmesini emretti. Cezalandırma birlikleri Bişkek ve Karakol kazasında 30 binden fazla Kırgız'ı öldürdüler. Topraklar Rus muhacirlerine dağıtıldı. 347 kişi idama, 228 kişi ağır hapse, 129 kişi hürriyet tahdidine mahkûm edildi. 168 bin Türkistanlı Sibiry'a sürüldü. Halkın kaybı büyük oldu.⁷ (673 bin kişi).

Kuropatkin'in çara sunduğu raporda umum Türkistan isyanında 97 Rus askerinin öldüğü, 76'sının kaybolduğu, 86'sının yaralandığı ve göçmenlerden 2.325 kişinin öldürüldüğü belirtilir.⁸ Bazı kaynaklarda ise 3.709 Rus'un öldüğü veya kaybolduğu yazılır.⁹

4.2. Kırgızların Yedisu isyanı

Yedisu isyanı, umumi Türkistan ayaklanmasının bir safhasıdır. 2 Ağustos 1916'da başlayan isyan Bişkek, Karakol, Tokmak bölgelerinde pek şiddetli oldu. İsyân, Kanaat Batır ile Şab-

⁷ Baymirza Hayit, *Türkistan Rusya ile Çin Arasında*, çev. Abdülkadir Sadak, Otağ y., İstanbul 1975, 206. s. vd.

⁸ Hayit, 209. s.

⁹ Yeni Türkistan, *Teşrin-i Evvel - Teşrin-i Sani 1927*, 5-6. sayı, 28-29. s.

dan Batır ve oğullarının idaresindeydi. Kırgızlar ve onlara katılan Kazaklar telgiraf hatlarını kestiler, Rus göçmenlerini katlettiler, bol silah ganimeti aldılar.

Durum bu merkezdeyken Kasım ortalarında¹⁰ Şabdan Batır'a iltihak eden beş Türk, isyana yeni bir nizam verdi ve Ruslar en büyük darbelerden birini bu cephede yediler.

Zenkovskiy Yedisu isyanında 2.222 Sılav (Rus, Ukraynalı vs.) göçmeninin, 80 kadar Rus asker ve memurunun öldürüldüğünü ve Sılav kadınlarının Kırgızlar tarafından kaçırılıp Çin'e götürüldüğünü yazar.¹¹

Doğal olarak bütün Türkistan'da olduğu üzere bu isyan da kanlı bir surette bastırıldı. Yedisu bölgesinin yerli halkının yüzde otuzu yok edildi. Ayaklanmadan önce bu bölgede yaşayan 89.864 aileden geriye sadece 30.787 aile kalmıştı. Üç yüz bin Kazak ve Kırgız, Doğu Türkistan'a göç etmek zorunda kaldı.¹²

4.3. Değerlendirme

Adil Hikmet Bey anılarında Türkistan'a silahlı bir hareket için gitmediklerini, esas amaçlarının oradaki Türkleri uyandırmak, aydınlatmak olduğunu, niyetlerinin böyle olmasına rağmen kendilerini beklemedikleri olayların içinde bulduklarını söyler (Amaç buysa neden heyetin 4 kişisi askerî şahıslardan meydana gelmektedir? sorusu da insanın aklına takılmıyor değil).

Metin okunurken anlaşılacağı gibi Yedisu isyanını Türk subayları başlatmamışlardır. İsyân zaten çıkmıştı. Ancak çıkışından bir müddet sonra isyanın idaresi Türk subaylarına devredilmiş ve isyan iyi idare edildiği için Ruslar en büyük kayıpları-

¹⁰ Togan, *age*, 341. s.

¹¹ Serge A. Zenkovsky, *Rusya'da Pantürkizm ve Müslümanlık*, çev. İzzet Kandemir, 2. b., Üçdal Neşriyat, İstanbul 1983, 117. s.

¹² Hayit, *age*, 210. s.

nı bu cephede vermişlerdi. Harekâtın kurmay başkanlığını Adil Hikmet Bey yürütmüştü.

Fırsatsız askerî tarihçisi Larşer (Larcher) *Cihan Harbinde Türk Harbi* isimli eserinde Yedisu isyanı için Pantürkizmin “Çok muvaffak olmuş cesur bir denemesidir” der ve şöyle devam eder:

“Pilan uzun zaman ve dikkatle hazırlanmıştır. Jön Türklerin emeli İttihad-ı İslam bayrağı altında Pantürkizm yapmaktı. Büyük Asya'ya gönderilenler bu hareketin nasıl başlayacağını tesbit ile vazifeli idiler. Fakat Yedisu Kırgızları üzerinde yapılan deneme bir anda o kadar ümit verici neticeler verdi ki, buna teşebbüs edenler bile hayrette kaldılar. Babali'nin, hatta Enver Paşadan başka diğer kabine azalarının da hareketten ve teşebbüsten malumattar olmadıklarının delilleri vardır. Harbin hitamından sonra Osmanlı Meclis-i Mebusanı'nda harbin mücrimlerini (suçlularını) tesbit için kurulmuş olan tahkikat komisyonu önünde sadrazam Sait Halim Paşa, Teşkilat-ı Mahsusa hakkında olduğu gibi Asya-yı Vusta'da teşebbüs edilen isyan ve ihtilal harekâtı hakkında da adem-i malumat beyan etmiştir.”¹³

Türkistan isyanı ve onun bir cephesi olan Yedisu isyanı gerçi başarılı olamadı, ama Rus savaş cephelerine yeni cepheler eklenmiş oldu. Mühim sayıda Rus birliği ve silahı bu cephelere bağlandı. Kuropatkin'in çara verdiği 22 Şubat 1917 tarihli raporda isyanda 14 tabur, 37 Kazaçık yüzlüğü (bölüğü), 42 top ve 69 makineli tüfeğin kullanıldığı bildirilmiştir.¹⁴ Bu da diğer cephelerdeki durumu sarstı ve çarlığın devrilmesini hızlandırdı. Ayrıca hadise, Orta Asya Türklüğünün Devlet-i Aliye-yi Osmaniye'nin dikkat merkezinde olduğunun da bir delilini teşkil etti.

¹³ Kutay, *Anavatanda Son Beş Osmanlı Türkü*, 232. s.

¹⁴ Hayit, *age*, 209. s.